

УДК 94(477:438):725.94–027.542

**МЕДІЙНИЙ АСПЕКТ
УКРАЇНСЬКО–ПОЛЬСЬКИХ СУПЕРЕЧОК
НАВКОЛО МІСЦЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ**

**THE MEDIA ASPECT
OF THE UKRAINIAN–POLISH CONTROVERSY
AROUND THE PLACES OF NATIONAL MEMORY**

Нінічук А. В.,

аспірант кафедри політології та державного управління, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна),
e-mail: andriyninichuk@ukr.net

Ninichuk A. V.,

postgraduate student of the Department of Political Science and Public Administration, East Ukrainian National University named after Lesia Ukrainka (Lutsk, Ukraine),
e-mail: andriyninichuk@ukr.net

Розглядаються сучасні українсько–польські відносини у світлі суперечок навколо місць національної пам'яті, які ведуться у сучасних засобах масової інформації в Україні та Республіці Польща. Метою статті є аналіз стану поінформованості польського та українського суспільства у площині такої гостро дискусійної теми, як місце національної пам'яті по обидва боки українсько–польського кордону.

На основі порівняння та співставлення фактів, автор об'єктивно виділяє найбільш суперечливі проблеми, що існують в сучасних українсько–польських взаєминах щодо місць національної пам'яті. Від чіткості і достовірності інформації, що подається у мас–медіа великою мірою залежить сприйняття суспільством інформації про сусідню державу та міжнаціональні відносини.

Ключові слова: місця національної пам'яті, засоби масової інформації, українсько–польські відносини, історична пам'ять, суперечки, міжнаціональні взаємини, Україна, Республіка Польща.

The article deals with contemporary Ukrainian–Polish relations in the light of the controversy around the places of national memory, which are conducted in modern mass media in Ukraine and the Republic of Poland. The purpose of the article is to analyze the state of awareness of Polish and Ukrainian society in the area of such an acutely debatable topic as the place of national memory on both sides of the Ukrainian–Polish border.

On the basis of comparing and comparing the facts, the author objectively identifies the most controversial problems that exist in modern Ukrainian–Polish relations regarding the places of national memory. The clarity and reliability of information provided to mass media largely depends on the perception of information about a neighboring state and interethnic relations.

Keywords: places of national memory, mass media, Ukrainian–Polish relations, historical memory, disputes, interethnic relations, Ukraine, Republic of Poland.

Постановка проблеми. Від подачі інформації загалом та інформації щодо таких дразливих тем, як спільна історія і місця національної пам'яті, котрі є безпосереднім нагадуваннями історичної минувшини, від вираженості оцінок та коментарів, які подаються суспільству із сучасних найрізноманітніших засобів масової інформації (ЗМІ), напряму у залежності суспільний резонанс і міжнаціональні та міжлюдські взаємини. Саме тому роль сучасних ЗМІ у відносинах України та Республіки Польща, у міжнаціональних та міжлюдських взаєминах, навряд чи може бути переоцінена. Головним завданням сучасних ЗМІ є не лише інформування про державу–сусіда, але й сприяння нормалізації, розвитку та поглибленню міжнаціональних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ролі мас–медіа у сучасному суспільстві, аналізу

їх впливу на громадську думку присвячено велику кількість досліджень та публікацій. Однак, висвітлення проблем, що піднімалися у ЗМІ, пов'язаних з українсько–польськими суперечками навколо місць національної пам'яті обох народів, не так багато. Серед українських дослідників слід виділити Л. Хахулу, Л. Стрільчук, О. Добржанського, М. Литвина, А. Коник, А. Павлишина. Згадані автори опублікували низку наукових статей присвячених медійному аспекту українсько–польських суперечок навколо місць національної пам'яті. Головною проблематикою, яку піднімають автори, це проблеми меморіалізації Волинської трагедії та питання пов'язані із відкриттям цвинтаря Орлят у Львові.

Із зарубіжних дослідників слід виділити французького історика П. Нора, американського – Т. Снайдера та польських Б. Бердиховську, Г. Вуєца, С. Місіло. Зокрема П. Нора аналізує проблеми історичної пам'яті і місця національної пам'яті у широкому суспільному контексті. Згадані польські дослідники тяжіють до аналізу у ЗМІ українсько–польських суперечок щодо облаштування і опіки над місцями національної пам'яті обох народів.

Мета статті є порівняти подачу інформації польськими та українськими ЗМІ інформації щодо місць національної пам'яті обох народів та прослідкувати вплив медіа на формування громадської думки і суспільно–історичних стереотипів.

Виклад основного матеріалу дослідження. ЗМІ, мас–медіа – це преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, інтернет, кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити та панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку. Всім цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують – звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний зміст виробництва і розповсюдження інформації [8, с. 611].

Загалом засоби масової інформації є дієвою формою впливу громадськості на владу та її рішення і навпаки, – впливу влади на формування громадської думки. Адже разом із фактами, ЗМІ пропонують читачській (глядацькій) аудиторії свою оцінку події, розставляють на власний смак акценти на тому чи іншому її аспекті, додають певний контекст чи опускають деякі подробиці. Всі ці факти і формують ставлення суспільства до будь–якого явища, загалом, та є визначальними для сприйняття місць національної пам'яті, зокрема. Наприклад, подаючи факт відкриття меморіалу, як подію, чи трактуючи його, як відновлення «історичної справедливості», вдаючись до власних оцінок і суб'єктивних коментарів.

Тому не випадково, що в сучасних українському та польському суспільствах, з огляду на тривалий і резонансний дискурс навколо спільних історичних сторінок, роль ЗМІ надзвичайно важлива, як у справі інформування про сусідів, так і у здатності відчутно впливати на суспільну думку, збурювати громадськість, чи ж навпаки – згладжувати наріжні

камені міжнаціональних суперечок. До того ж, історична близькість і культурна спорідненість поляків та українців ставлять у фокус наукового аналізу питання, пов'язані з взаємною оцінкою, як державно-політичних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ століття так і спільної історичної минувшини [12, с. 130–134], нагадуванням про яку є місця національної пам'яті, що чималими скупченнями рясніють на українсько-польському порубіжжі.

Як показує аналіз матеріалів, що подавалися у ЗМІ впродовж 90-х років ХХ – початку ХХІ століття, коментарі та оцінки доволі різнилися і часто були суперечливими. Наприклад, польські ЗМІ провину за затягування у справі відкриття цвинтаря Орлят у Львові часто покладали на президента України Л. Кучму [14, с. 97–99]. Польський же президент А. Квасневський подавався з позицій лідера, який із розумінням ставиться до ситуації і, навіть, позитивно оцінював позицію Л. Кучми щодо відновлення цвинтаря Орлят, проте звертав увагу на ситуацію в Україні: «Там говорять про УПА як про армію, котра воювала за незалежність України. Це залягло в їх свідомості так глибоко, що дискусія з цього питання є надзвичайно важкою. І це має вплив на питання цвинтаря» [16, с. 20]. Іншою проблемою для налагодження діалогу з Польщею А. Квасневський вважав низький рівень історичної свідомості українців.

У той час члени Польсько-українського форуму Б. Бердиховська та Г. Вуєц вважали, що у Львові існували нечисленні середовища, котрі «докладатимуть усіх зусиль, щоби не допустити до закінчення «цвинтарної епопеї»; бо доки триватиме ця цвинтарна епопея, доти ті середовища можуть видавати себе за «незламних оборонців національної гордості і інтересів» [15, с. 6–7].

Львівський історик М. Литвн вважає, що позитивним моментом подій навколо Личаківського цвинтаря, на думку польських журналістів і деяких істориків, була дискусія в українських (особливо в львівських) ЗМІ. Отже, дискусія обох інтелектуальних середовищ, а через висвітлення у ЗМІ і суспільний дискурс, мали досить важливе суспільне значення, адже викликали розуміння і взаємоповагу до історії сусідів [7, с. 5].

Волинська дослідниця Л. Стрільчук зазначає, що доволі разючою є різниця між регіональними та загальнодержавними українськими та польськими засобами масової інформації у плані особливостей висвітлення польсько-українських міждержавних і міжнаціональних взаємовідносин. Наприклад, центральні видання («Політика і час», «Дзеркало тижня», «День» – з українського боку, та «Polityka», «Gazeta Wyborcza», «Wprost» – польського) подають матеріал та оцінки подій виважено [13, с. 56], підтримуючи урядову лінію, вдаються до поглибленого аналізу, порівняльних оцінок тощо. А от регіональна преса доволі часто буває досить емоційною в оцінках, з помітними настроями місцевого населення і таке інше [12, с. 132]. Окрім того, помітною є і певна ідеологічна спрямованість видань, згідно з якою можна умовно розділити всі

ресурси на 3 групи: перша група – проросійські, друга – проукраїнські з прихильним ставленням до Польщі; третя – видання, що дотримуються офіційної державної позиції щодо Польщі [5, с. 19].

Окремої розмови заслуговують зміни риторики ЗМІ, а разом і суспільних настроїв поляків щодо українців у кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Саме у цей час, на тлі складних дискусій істориків науковців щодо чергових роковин трагічних подій міжнаціонального українсько-польського протистояння на Волині у 1943–1944 роках [4], загострився і суспільний дискурс у польському суспільстві. Перебіг цих подій певною мірою впливав на тональність виступів політичних діячів, публікації в пресі та громадську думку. Тому у 2013 році під час відзначення сумних 70-річних роковин подій на Волині, польські засоби масової інформації розділилися щодо їх оцінки, а також можливості польсько-українського порозуміння. У той час, як представники ліберальних середовищ знаходили слова вибачення і закликали до примирення, то «кресові» організації говорили лише про суто «польську жертву» і «затіяний українцями геноцид» [9, с. 147–150].

Частина ЗМІ – учасників волинської дискусії цілком виправдано звертають увагу на те, що волинські події є частиною гітлерівсько-сталінської системи конфлікту тоталітаризмів, котра логічно штовхала на злочини навіть найцивілізованіші народи, і таким чином виводить їх за межі звичних відносин [10, с. 147]. Однак, переважна частина засобів масової інформації по обидва боки кордону, з кожними черговими сумними роковинами волинських подій, піднімає на новий виток загострення проблему міжнаціонального конфлікту, називаючи усе нові (щораз вищі) цифри жертв, рахуючи хто кому більше завинив. Особливо яскраво дана ситуація проявилася у 70-ті та 75-ті роковини Волинської трагедії.

Хоча українсько-польський діалог довкола складних проблем минувшини триває від моменту здобуття обома країнам незалежності, однак, на початок першого десятиліття ХХІ століття здавалося, що минуле дозволить порозумітися. Особливо обнадійливо ситуація виглядала в річницю 60-річчя Волинської трагедії – у липні 2003 року, коли відбулося відкриття пам'ятника українсько-польському примиренню у с. Павлівка, що на Волині. ЗМІ України та Республіки Польща (як центральні, так і регіональні) одностайно резюмували узгоджене на державному рівні міжнаціональне примирення.

Проте, уже за кілька років по тому, у польських прикордонних ЗМІ (Перемишль, Люблін) знову з'являється низка публікацій з виразним акцентом на волинських подіях часів Другої світової війни, ведуться дискусії щодо кількості «замордованих поляків українськими націоналістами» [5, с. 19].

Впродовж 2009–2014 років з'являється усе більша кількість публікацій, зокрема у прикордонних ЗМІ Польщі, які розвивають теми причин, гостроти перебігу українсько-польського протистояння, називають щораз нові цифри

польських жертв конфлікту, абсолютно обходячи увагою той факт, що жертвами міжнародного протистояння на Волині були і українці. Оцінки та висновки зроблені у такого роду публікаціях увиразнені гострими антиукраїнськими настроями.

Ще одним цікавим фактом ролі ЗМІ може слугувати приклад Гути Пеняцької, що на Львівщині, де 28 лютого 2009 року президентки України та Польщі В. Ющенко та Л. Качинський спільно вшанували жертв міжнародного протистояння у роки Другої світової війни, а 8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений в пам'ять особам, загиблим в ході каральної акції в роки Другої світової війни [11, с. 180]. Парадокс ситуації полягає у тому, що осквернене вандалами кладовище, яке знаходиться за селом було викладено у російських електронних ЗМІ значно раніше, ніж місцеві жителі виявили факт вандалізму. Підтвердженням цьому стало хоча б те, що місцева громада дізналася про вчинений злочин із інтернету. У даній ситуації російські ЗМІ спрацювали надто швидко, тим самим продемонструвавши щонайменше два факти: перший – це російський слід, другий – намагання РФ загострити українсько-польські міжнародні суперечності.

За кілька місяців по тому, 14 березня 2017 року повторно сплюндровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька. Звісно, що і польські і українські ЗМІ наперебій гостро відреагували на ці події, от тільки їх бачення діаметрально розходилися [2]. Українські мас-медіа говорили про провокацію з боку Росії [1], а польські розділилися, звинувачували українську сторону у актах вандалізму на польському кладовищі, або ж підтримуючи українську риторiku. Наприклад В. В'ятрович керівник Українського інституту національної пам'яті в інтерв'ю «Історичній правді» заявив: «Знищення пам'ятника у Гуті Пеняцькій – провокація, спрямована на загострення польсько-українських стосунків, вигідна третій стороні. Пам'ятник, відкритий у 2005 році, став не лише виявом вшанування загиблих у 1944 мешканців села, але й символом участі третіх сил в розпалюванні конфлікту між нашими народами» [3].

Страшенний накал емоцій, який хвилиною піднявся і в українських і в польських ЗМІ, втягуючи у свою орбіту все більшу кількість учасників, пов'язаний із ухвалою польського Сейму 22 липня 2016 року, коли було проголосовано за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Цього разу ЗМІ обох країн як центральні так регіональні навипередки стали коментувати ухвалу Польського Сейму Щоправда, коментарі по обидва боки кордону діаметрально різнилися. До дискусії у ЗМІ долучилися політики, науковці, громадські та культурні діячі, жоден пересічний українець та поляк не залишився осторонь дискусії, будучи прямо чи опосередковано втягнутими до неї. Даний приклад яскраво засвідчує і той факт, що

не дивлячись на численні намагання центральних польських ЗМІ згладити прикрість ухвали, сам її зміст та суспільний резонанс завадили це зробити.

Десятки тисяч публікацій регіональних і центральних газет, розмаїття матеріалів розміщених на електронних ресурсах можуть стати предметом не однієї наукової розвідки. Не ставлячи перед собою за мету провести їх абсолютний підрахунок чи детальний аналіз, зауважимо на таких, на нашу думку спільних рисах: аналізуючи відображення дискусії навколо проблемних сторінок історії та місць національної пам'яті у польських та українських ЗМІ загалом, слід, перш за все, наголосити на тому факті, що польська тематика набагато ширше представлена на шпальтах газет та місцевих телеканалів у західних областях України, навіть ширше, аніж у центральних ЗМІ. Аналогічно є й ситуація з українською проблематикою у польських ЗМІ, де східні воєводства акумулюють інформацію про державу-сусіда. Цьому є ряд об'єктивних причин: безпосередня близькість; наявність на західних теренах України та східних теренах Польщі великої кількості місць національної пам'яті, що робить цю тему актуальною для мешканців регіонів; тісні історичні та культурні зв'язки; наявність української та польської національних меншин на прикордонних українсько-польських територіях [5, с. 21–22].

Однак, друкованими ЗМІ, телебаченням та інтернетресурсами не вичерпується перелік медійних засобів, що впливають на формування суспільної думки і світогляд пересічних українців та поляків. Як уже зазначалося на початку підрозділу, дієвими засобами впливу у сучасному світі є кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити, тощо. Впровадження та масовізація аудіовізуальних засобів упродовж ХХ – початку ХХІ століть вплинули на панівний стандарт контролю спогадів. Збільшилася кількість і розмаїття джерел свідчень про минуле, змінився тип соціально-культурної репродукції [6, с. 155–156].

Висновок. Як показує досвід сучасних українсько-польських взаємин медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті здатен враз збурювати обидва суспільства, викликати ворожнечу, акти вандалізму у місцях національної пам'яті по обидва боки українсько-польського кордону. Без роздмухування у ЗМІ наболілих проблем, багатьох неприємних сутичок навколо місць національної пам'яті у сучасних двосторонніх взаєминах вдалося б уникнути. А тому, важливість збалансованої державної політики щодо ЗМІ, яка б здійснювалася в Україні та РП, важко переоцінити, як і той факт, що медійники, з усією відповідальністю мали б поставитися до висвітлення подій, розуміючи, які наслідки може мати неправдива, перекручена чи однобоко подана інформація.

Список використаних джерел

1. 'Вандалізм у Гуті-Пеняцькій засудило Об'єднання українців Польщі', *PolUkr польсько-український портал*.

[online] Доступно: <http://www.polukr.net/uk/blog/2017/01/vandalizm-u-guti-penyackij-zasudilo-ob-yednannya-ukrayinciv-u-polshhi/> – Назва з екрану.

2. 'Вандалізм у Гуті Пеняцькій є підбуренням антиукраїнських настроїв – ОУП', *Українформ*. [online] Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2154261-vandalizm-u-guti-penyackij-e-pidburennam-antiukrainskih-nastroiv-oup.html> – Назва з екрану.

3. 'Вандалізм у Гуті Пеняцькій. Реакція в Україні та Польщі', *Історична правда*. [online] Доступно: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/12/149447/> – Назва з екрану.

4. 'Волинь: дві пам'яті: Збірник статей, опублікованих у «Газеті виборчій», 2009, Пер. з пол. В. Павлів, упор. М. Войцеховський, К.; Варшава, 304 с.

5. Добржанський, О., 2018. 'Вплив сучасних ЗМІ на формування історичної пам'яті українців та поляків', *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті»*, Вінниця, с.16–22.

6. Коник, А., 2009. '«Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури', *Вісник Львівського університету*, Львів, Вип.32, с.153–163.

7. Литвин, МР., 2014. 'Наукові зв'язки українських і польських істориків: здобутки та проблеми дослідження', *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*, Вип.2 (106), с.3–18.

8. Лозовицький, О., 2011. 'Засоби масової інформації', *Політична енциклопедія*, Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін, К.: *Парламентське видавництво*, 650 с.

9. Портнов, А. 2013. 'Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті', К., с.147–154.

10. Снайдер, Т., 2011. 'Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін', пер. з англ. Миколи Климука та Павла Грицака, К.: *Грані-Т*, 447 с.

11. Стрільчук, Л., 2018. 'Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту?', *Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*, Вінниця, с.176–183.

12. Стрільчук, ЛВ., 2012. 'Роль засобів масової інформації в налагодженні українсько-польських міждержавних відносин та подоланні історичних стереотипів', *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*, Луцьк, Вип.8, с.128–134.

13. Стрільчук, ЛВ., Стрільчук, ВВ., 2013. 'Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва', монографія, Луцьк: *Волинські старожитності*, 258 с.

14. Хахула, Л., 2015. 'Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014: польський суспільно-політичний дискурс', *УІЖ*, №1, с.92–103.

15. Berdychowska, B., Wujec, H., 2002. 'Nie opuszczajmy rąk', *Rzeczpospolita. Plus-Minus*, 6–7 lipca.

16. Kwaśniewski, A., 2004. 'Wywiad dla «Gazety Wyborczej» (fragmenty). 5 lipca 2003 roku', *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec-grudzień 2003 r. Wybór*, Warszawa: *Kancelaria Prezydenta RP*, s.20.

References

1. 'Vandalizm u Gutі-Penjac'ki zasudilo Ob'jednannja ukrai'nciv Pol'shhi (Vulnerability in Guta-Peniacksky condemned the Polish-Ukrainian Poles Association)', *PolUkr pol's'ko-ukrai'ns'kyj portal*. [online] Dostupno: <http://www.polukr.net/uk/blog/2017/01/vandalizm-u-guti-penyackij-zasudilo-ob-yednannya-ukrayinciv-u-polshhi/> – Nazva z ekranu.

2. 'Vandalizm u Gutі Penjac'kij je pidburennjam antyukrai'ns'kyh nastroi'v – OUP (Vulnerability in Guta Penyatskaya is an incitement to anti-Ukrainian sentiment – OUP)', *Ukrinform*. [online] Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2154261-vandalizm-u-guti-penyackij-je-pidburennjam-antiukrainskih-nastroiv-oup.html> – Nazva z ekranu.

3. 'Vandalizm u Gutі Penjac'kij. Reakcija v Ukrai'ni ta Pol'shhi (Vandalism in Gut Pienyatsky. Reaction in Ukraine and Poland)', *Istorychna pravda*. [online] Dostupno: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/12/149447/> – Nazva z ekranu.

4. 'Volyn': dvi pam'jati: Zbirnyk statej, opublikovanyh u «Gazeti vyborchij» (Volyn: two memories: a collection of articles published in the Gazette vyborchy)', 2009, Per. z pol. V. Pavliv, upor. M. Vojcehov's'kyj, K.; Varshava, 304 s.

5. Dobrzans'kyj, O., 2018. 'Vplyv suchasnyh ZMI na formuvannja istorychnoi' pam'jati ukrai'nciv ta poljakiv (The Influence of Modern Media on the Formation of Historical Memory of Ukrainians and Poles)', *Transformacii' istorychnoi' pam'jati. Istorychni ta politologichni doslidzhennja. Naukovyj zhurnal. Special'nyj vypusk: dopovidi na mizhnarodnij nauково-praktychnij konferencii' «transformacii' istorychnoi' pam'jati»*, Vinnycja, s.16–22.

6. Konyk, A., 2009. '«Istorychna pam'jat'» ta «polityka pam'jati» v epohu media kul'tury («Historical memory» and «memory policy» in the era of media culture)', *Visnyk L'viv's'kogo universytetu*, L'viv, Vyp.32, s.153–163.

7. Lytvyn, MR., 2014. 'Naukovi zv'jazky ukrai'ns'kyh i pol's'kyh istorykiv: zdobutky ta problemy doslidzhennja (Scientific Relations of Ukrainian and Polish Historians: Achievements and Problems of Research)', *Social'no-ekonomichni problemy suchasного periodu Ukrai'ny*, Vyp.2 (106), s.3–18.

8. Lozovyc'kyj, O., 2011. 'Zasoby masovoi' informacii' (Media)', *Politychna encyklopedija*, Redkol.: Ju. Levenec' (golova), Ju. Shapoval (zast. golovy) ta in, K.: *Parlaments'ke vydavnytstvo*, 650 s.

9. Portnov, A. 2013. 'Istorii' dlja domashn'ogo vzhytku: Esei' pro pol's'ko-rosijs'ko-ukrai'ns'kyj trykutnyk pam'jati (Stories for home use: Essays on the Polish-Russian-Ukrainian Triangle of Memory)', K., s.147–154.

10. Snajder, T., 2011. 'Kryvavi zemli: Jevropa pomizh Gitlerom ta Stalinym (Bloody Land: Europe Between Hitler and Stalin)', per. z angl. Mykoly Klymchuka ta Pavlv Grycaka, K.: *Grani-T*, 447 s.

11. Stril'chuk, L., 2018. 'Istorychna pam'jat' ukrai'nciv ta poljakiv: poshuk shljahiv pryvrennja chy pryvid do konfliktu? (Historical memory of Ukrainians and Poles: the search for ways of reconciliation or the reason for the conflict?)', *Istorychni ta politologichni doslidzhennja. Naukovyj zhurnal. Special'nyj vypusk: dopovidi na mizhnarodnij nauково-praktychnij konferencii' «Transformacii' istorychnoi' pam'jati»*, Vinnycja, s.176–183.

12. Stril'chuk, LV., 2012. 'Rol' zasobiv masovoi' informacii' v nalagodzhenni ukrai'ns'ko-pol's'kyh mizhderzhavnyh vidnosyn ta podolanni istorychnykh stereotypiv (The role of mass media in establishing Ukrainian-Polish intergovernmental relations and overcoming historical stereotypes)', *Istorychni studii' Volyn's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrai'nyk*, Luc'k, Vyp.8, s.128–134.

13. Stril'chuk, LV., Stril'chuk, VV., 2013. 'Instytucijni skladovi ukrai'ns'ko-pol's'kyh humanitarnykh vzajemyn i spivrobitnytstva (Institutional Components of Ukrainian-Polish Humanitarian Relations and Cooperation)', monografija, Luc'k: *Volyn's'ki starozhytosti*, 258 s.

14. Hahula, L., 2015. 'Derzhavotvorchi ta nacional'no-demokratychni procesy v Ukrai'ni 1991–2014: pol's'kyj suspil'no-politychnyj dyskurs (State-building and national-democratic processes in Ukraine 1991 – 2014: Polish sociopolitical discourse)', *UІЖ*, №1, s.92–103.

15. Berdychowska, B., Wujec, H., 2002. 'Nie opuszczajmy rąk', *Rzeczpospolita. Plus-Minus*, 6–7 lipca.

16. Kwaśniewski, A., 2004. 'Wywiad dla «Gazety Wyborczej» (fragmenty). 5 lipca 2003 roku', *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec-grudzień 2003 r. Wybór*, Warszawa: *Kancelaria Prezydenta RP*, s.20.
